

ՀԱՅԿ ԱՄԱՋԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ՄԵՂՐԵՑՈՒ ԲԱՌԱՐԱՆԸ ՀԱՅ
ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Երեք դար առաջ հայ մշակույթի գանձարանը մուծվեց մի արժեքավոր ավանդ եւ՝ «Բառգիրք Հայոց» կոչվող բառարանը: Դա բավականին ընդարձակ մի բացատրական բառարան էր, որն իր տեսակի մեջ առաջինը չլինելով՝ բառացանկի հարստությամբ ավելի քան երկու անգամ գերզանցում էր մինչև այդ հայտնի բոլոր բացատրական բնույթի բառարանները: 17-րդ դ. վերջում «Բառգիրք Հայոց արարեալ ի սուրբ էջմիածին Երեմիա վարդապետէ» խորագրի տակ տպագրված այս բառարանը լայնորեն տարածվեց Հայաստանում և աշխարհի բոլոր հայաբնակ վայրերում: Իր գոյության ամբողջ ընթացքում «Բառգիրքը» չափազանց կարևոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի գիտական ու մշակութային կյանքում: Այդ բառարանը մեկն էր հայ մատենագրության այն մեծարժեք երկերից, որոնք մուտք գործեցին հարևան վրաց ժողովրդի մշակույթի մեջ. այլ բառարանների հետ՝ «Բառգրքի» օգտագործումով, այլև նրա օրինակով ստեղծվեց Սուլխան-Սարա Փրբեկիանու հոշակավոր բառարանը¹: Բավական է նշել, որ «Բառգիրքը» ավելի քան 80 տարվա ընթացքում, մինչև Մխիթար Աբրեղի «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» լույս ընծայումը, բազմաթիվ ձեռագրերով, ապա երկու տպագրությամբ ամենուրեք ճանաչում գտած միակ ընդարձակ հայերեն բառարանն էր: Հետագայում իր վաղեմի մասսայականությունը չունենալով, այս բառարանը, այնուամենայնիվ, գործածությունից դուրս չեկավ ու չմոռացվեց: Ընդհակառակը, այն աղբյուր հանդիսացավ Մխիթար Աբրեղից մինչև մեր ժամանակները գրված գրեթե բոլոր հայերեն բացատրական, մասամբ նաև այլ բնույթի բառարանների համար: Այսօր էլ Երեմիայի «Բառգիրքը» բավականաչափ անհրաժեշտ ու արժեքավոր աղբյուր է հին բնագրերով ու բառընթացությամբ զբաղվող բանասերի, բառարանագրի ու հայերենի բառային կազմը հետազոտող լեզվաբանի համար:

Արդ փորձենք բացահայտել մեր բանասիրության համար «Բառգրքի»

¹ Գ. Մուրադյանը «Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке» (Երևան, 1966), աշխատության մեջ, էջ 135, այն միտքն է հայտնում, թե Սարան «Բառգիրք» տակով չի նշում, թե ինչ բառարան նկատի ունի: Ծիշա է, որ հայ մատենագրության մեջ Բառագիրք նշանակում է բառարան առհասարակ: Մակայն մեր հին բառարաններից միայն Երեմիա Մեղրեցու բառարանն ունի «Բառգիրք» վերնագիրը: Ուրիշ ի՞նչ բառարանից կարող էր օգտվել Սարան, երբ հայերեն մյուս բառարաններն անհամեմատ փոքր էին «Բառգրքից» և նրանից էլ քիչ ընդօրինակություններ ունեին: Մինչդեռ «Բառգիրքը» տարածված էր բազմաթիվ գրչագրերով և իր առաջին տպագրությամբ: Երեմիայի բառարանի տպագիր օրինակից էլ, ամենայն հավանականությամբ, օգտվել է Սարան:

ունեցած նշանակությունը և մի քանի խոսք ասել նաև բառարանի բնագրի մասին:

Քանի որ գործ ունենք հայ մշակութի բավականին հին մի հուշարձանի հետ, ապա անհրաժեշտ ենք համարում, թեկուզ սեղմ ակնարկով, անդրադառնալ այդ հուշարձանի պատմությանը, մանավանդ որ այն ոչ միայն առնչվում է մեր սոցիալիստական բառարաններին, այլև անմիջականորեն կապված է գրեթե բոլոր հին բերթողական բառարանների հետ: Սկսենք հենց բառարանի պատմությունից:

Հայերեն հնագույն բացատրական բառարանը «Բառք յունարէն»-ն է, որ մեկնում է շուրջ 370 բառ: Սրան հետևում են՝ «Բառք Փիլոնի» (260 բառ), «Բառք խորանին» (450 բառ), «Եւթներորդ գլուխ գրոցս» (440 բառ): Ապա XII դարում երևան է գալիս «Բառք բերթողականք» բառարանը, որի բառացանկը հասնում է մոտ 4000 բառի: Ընդ որում, վերջինիս մեջ արդեն մտել են նախորդ չորս բառարանների բառերն իրենց նույն մեկնություններով: XVII դարում, երբ հայ մատենագրությունը վերելք էր ապրում, բառարանագրությունը լայն ծավալ է ստանում. ստեղծվում են բառարանագրական նոր երկեր, որոնց թվում նաև համահավաք բառարաններ: Ի հաշիվ մյուս բառարանների նորից է բնագործակվում «Բառք բերթողականք»-ը: Սրա մեջ այս անգամ ներառվում են «Բառք երրայեցուց», «Բառք հայոց լեզուի» և «Մեկնութիւն անուանց երրայեցուց» բառարանների բառերը: Ստացվում է շուրջ 7000 բառ պարունակող մի բառարան, որը «Բառք բերթողականք» խորագրով կամ անվերնագիր սպասանվել է մի շարք ձեռագրերով: Վերջապես, XVII դ. երկրորդ կեսում երևան եկավ Երեմիա Մեղրեցու «Համառօտ գումարումն բառից» խորագիրը կրող բառարանը, որ մեկնում էր Աստվածաշնչի բառերը և իր բառացանկում ուներ 3900 բառ: Այս բառարանից էլ 1200 բառ վերցնելով, «Բառգրքի» բառացանկը հասավ 8500 բառի:

Այսպիսով, XVII դարի II կեսում, մեր միջնադարյան բացատրական բառարանները ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ի մի գումարվեցին մի ընդհանուր համադրական բառարանի մեջ: Այդ բառարանի վերջին խմբագրողն ու մշակողն ամենայն հավանականությամբ XVII դարի հայտնի բառարանագիր Երեմիա վարդապետ Մեղրեցին էր:

Նշելի է, սակայն, որ «Բառգրքը» հին բառարանների բառամթերքի սոսկ մեխանիկական հանրագումարը չէր, այլ՝ ամփոփումը բառարանների կառուցվածքի, բառարանագրական տեխնիկայի, դեռևս տեսականորեն չընդհանրացված բավականաչափ հարուստ փորձի, առհասարակ այն ամենի, ինչ արդեն ձեռք էր բերել դարերի ճանապարհ անցած և աստիճանաբար դիտական կերպարանը ընդունող մշակութային կարևոր բնագավառը՝ բառարանագրությունը:

Ավելի ուշ «Բառգրքի» բառացանկը հասավ 10000 բառի. բայց և դրանով չսահմանափակվեց: Գարագլխին, 1698 թ., Ալլիկոունայում, Սարգիս բանասեր Եվդոկիացու աշխատասիրությամբ և նրա որդի Սիմոնի օգնությամբ, առաջին անգամ սոցիալովեց «Բառգրքի» 8500 բառ պարունակող խմբագրությունը, որ ներկայանում է Մատենադարանի № 450, 545, 3172 և այլ ձեռագրերով²: Այդ սոցիալությունը «Բառգրքի» ձեռագրերից մեկի, հրատարակչի հավաստումով՝

2 Մատենադարանում կա «Բառգրքի» հիշյալ խմբագրության ընդամենը 14 գրչագիր՝ №№ 450, 451, 528, 535, 540, 544, 545, 1495, 2254, 3172, 3199, 3274, 3286, 3287:

«լավ և բնտիր օրինակի» անփոփոխ վերարտադրությունն էր՝ անհայտ տպաբանակով:

Այդպիսի բացատրական բառարանի լույս բնծայումը նշանավոր իրադարձություն էր հայ բառարանագրության պատմության մեջ: Ժամանակի ընթացքում բառարանի պահանջարկի աճը բնականաբար ուղեկցվում էր գործածության մեջ գտնվող օրինակների նվազումով: Եվ տիրացու Մուրադը՝ «տեսանելով թէ ոչ գտանիր գիրքս այս յոմանս այլ էր սպառեալ, ետ տպել զսա արդեամբ իւրով»³: Այս հրատարակությունն էլ բացառապես ոչ մի փոփոխություն չմտցրեց բառարանի բնագրի մեջ: Այսպիսով, «Բառգրքի» երկու հրատարակություն, սակայն առանց ձեռագիր օրինակի վերամշակման, առանց դույզն փոփոխությունների: Ավելին. «Բառգրքի» գրչագրական թերություններին ավելացան տպագրական բազմաթիվ վրիպակներ, տպագիր օրինակն իր բնագրային վիճակով ցած իջավ լավագույն գրչագրերի մակարդակից: Եվ այսօր էլ «Բառգրքը» նույն վիճակում է: Մեծավաստակ հայագետ Հ. Աճառյանը առաջին անգամ առաջ քաշեց գրչագրերի օգնությամբ բառարանի բնագրի վերականգնման հարցը, որը դեռևս սպասում է իր լուծմանը:

Անցնենք մեր հիմնական խնդրին:

Հին բնագրերում, հատկապես առանձին բանաստեղծական քերթվածքներում, գործածված են բազմաթիվ հազվագյուտ, խրթին բառեր, ինչպես՝ անկղիսանալ, բարչոկ, գորգաստին, դամոս, գրանակ, քեռփիզէ, իրբինոս, խարբալել, ծարամ, կարուր, մեզուզ, նեսար, ուրգացող, շաբանդակ, ռանակ, փարողանալ, քրալ և այլն, որոնց մեկնությունն անմատչելի է եղել նույնիսկ հայ բառարանագրության գլուխ գերծոցներին՝ Մխիթար Արքայի, Նոր հայկաղյան, Առձեռն և այլ բառարաններին: Սակայն այդպիսի բառեր մեկնելու գործում հայ բանասերն անօգնական չի եղել և, գիմելով մեր հին քերթողական բառարաններին, մեկնել է ոչ միայն առանձին խրթին բառեր, այլև ամբողջական բնագրեր: Գր. Մազիստրոսի խրթնալեզու «Գամաղտական»-ի մի մասը (6 տուն) Ն. Բյուզանդացին լուծեց հենց իր՝ Մազիստրոսի «Յաղթող» թղթի օգնությամբ՝ «դույզն ինչ օժանդակեալ ի քերթողական բառից Արիստակէս գրչի»⁴: Սակայն ինչու է «դույզն» և ոչ թե մեծ քերթողական բառարանի օգնությունը, երբ Նորայրն իր վերծանած բնագրի 77 խրթին բառից 21-ի՝ զեմա, ըստխող, բեբեֆ, կոպանիմ, սրաբումն, տարբեղուն, փաղալիական և մյուս բառերի քրնություն մեջ վկայակոչում է այդ հին բառարանի մեկնությունները: Ապա «Գամաղտական»-ի մյուս մասի (Գ. Մեննվիշյան), «Մրզուզ փանաքի» ոտանավորի⁵ (Հ. Աճառյան), Գրիգոր Շղթայակրի «Տարունի տարբրոնդ»⁶ այլև տակավին անտիպ «Իրբինոս» ու «Գորգ գորգաստին» տաղերի (Հ. Անասյան), Մարտիրոս Արիմեցու «Արիմցի թաթար Մարտիրոս վարդապետին շինած ոտանավորն է» և «Արրանեակ շարին» ոտանավորների⁷ (Ա. Մարտիրոսյան) լուծում-

3 «Բառգիրք հայոց արարեալ ի սուրբն էջմիածին Երեմիա վարդապետէ» 1728, էջ 576:

4 Ն. Բյուզանդացի, Գրիգոր Մազիստրոսի «Գամաղտական» թղթին մեկնություն ի նմին իսկ ի Մազիստրոսէ, «Բանասեր», հատ. 2, Պարիզ, 1900, էջ 124:

5 Հ. Աճառյան, Գրիգոր Մազիստրոսի Մրզուզ փանաքի լուծումը, «Հանգես ամսօրյա», 1923, էջ 241—256:

6 Հ. Աճառյան, Գրական նմուշներ Գրիգոր Շղթայակրից, «էջմիածին», 1950, էջ 39—46:

7 Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Արիմեցի, ուսումնասիրություն և բնագրեր, Երևան, 1958, էջ 116—127:

ները հնաշավոր եզան գլխավորապես «Բառզրբի» օգնությամբ: Գ. Մենևիլիշյանն ընդգծում է, որ «Գամադտական»-ի լուծման համար բերթողական բառաբանները մեծ կարևորություն ունեցան⁸: Այնուհետև, գրում է նա՝ «Պիտի բսխինը նույնիսկ ավելին. եթե պակսելին այս բառագիրքերն, ստուգիւ անմեկնելի պիտի մնային «Գամադտական»-ին շատ մը բառեր»⁹:

«Բառզրբում» կան «Կանոնագրքի», «Ճաշոցի», «Կնիք հավատոյի», «Անկանոն գրոց», Եղիշեի, Անանիա Շիրակացու, Ոսկերբերանի, Եփրեմի, Բարսեղի, Աբրահամ Կրեաացու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Քովմա Արծրունու, Գր. Նարեկացու, Մատթեոս Ուռհայեցու և այլ հեղինակների երկերում հանդիպող այնպիսի հազվագյուտ բառեր, ինչպես՝ ավիփուսովր, բարշակ, գեղագան դաստակ, երախան, զօշոտ, քեպուր, խարբալիլ, համանձն, դեւրադոն, յարագել, նիտան, ուլփագ, սարսուել, փարահ, օղեւձեալ և այլն:

Ոչ միայն հին բնագրերը բնթերցելու համար, այլև հայ միջնադարյան մշակույթին վերաբերող գիտական ու բանասիրական աշխատություններում եղած բառամեկնությունների ճշտությունը ստուգելու և ուղղումներ կատարելու գործում դարձյալ մեծ է «Բառզրբի» կարևորությունը: Այսպես՝ Գ. Նահապետյանը Բարսեղի «Վեցօրեայր»-ի մեջ գործածվող «ոփոց» բառակը, որ «փոս» իմաստով կա նաև «Վարք Աբերիկիոսի» մեջ, մեկնում է որպես «զօրաց»¹⁰: Ա. Վարդանյանը մերժում է այդ սխալ մեկնությունը և ցույց տալիս, որ ով կամ հոգն. ուլփ նշանակում է խոռոչ, փոս¹¹: Սակայն այդ բառը վաղուց արդեն ճիշտ մեկնված էր «Բառզրբի» մեջ՝ «Ուլփ. գուր կամ վիհ»: Ա. Վարդանյանը դարձյալ իրավացի մերժում է սխալաձև առոչոգի բառի՝ նհ բառարանի և Գ. Նահապետյանի իրարից տարբերվող ու սխալ մեկնությունները: Նա որոշում է բառի ուղիղ ձևը, որ է՝ ուռոչոգի, ապա ճիշտ մեկնում, բերելով այդ բառի մատենագրական վկայությունները, նաև հիշատակելով մի ձեռագիր, որի մեջ մեկնված է այդ բառը՝ «Ուռոգի. որիշ հոգի կամ գատ կամ առանձինն»¹²: Այդ ձեռագիրը Երեմիայի բառարանի գրչագրերից մեկն է, տպագիր օրինակում կա՝ «Ուռոգի. ուռոգի կամ առանձին կամ որիշ կամ գատ»: Նորագյուտ Մնացորդաց Բորբի մեջ (գլ. Թ. 18) կա անտանեայ բառը, որը բացակայում է Աստվածաշնչի մյուս հայերեն թարգմանություններում: Անտանեայ բառն ընդգրկող հատվածը Հ. Աճառյանը համեմատում է երբայական բնագրի համապատասխան հատվածի հետ և տեսնում, որ վերջինիս մեջ այդ բառին համապատասխան կա պատվանդան¹³: Ուրեմն անտանեայ բառի իմաստը պարզվեց երբայական բնագրի օգնությամբ: Մինչդեռ այդ բառն էլ «պատուանդան» նշանակությամբ կա հայերեն «Եթներորդ գլուխ» կոչվող բառարանում¹⁴, որից այն անցել է Բառ

8 Գ. Մենևիլիշյան, Գրիգոր Մաղիսարոսի «Գամադտական»-ի ամբողջական լուծումը, Վիեննա, 1912, էջ 18:

9 Անդ, էջ 18: Խոսքը Երեմիա Մեղրեցու «Բառզրբի» և «Բառք բերթողականը» ձեռագիր բառարանի մասին է:

10 Տե՛ս Գ. Նահապետյան, Ուղղագրությունը ազգային մատենագրաց, Վենետիկ, 1907, էջ 202:

11 Տե՛ս Ա. Վարդանյան, Բառարանական գիտություններ, Ա, Վիեննա, 1913, էջ 86—87:

12 Անդ, էջ 23—24:

13 Հ. Աճառյան, Հայերեն նոր բառեր նորագյուտ Մնացորդաց գրոց մեջ, Վիեննա, 1908, էջ 10—11:

14 Մատենագրան, ձեռ. № 530 (էջ 71ա—77բ), 3207, 5919 և այլն:

քերթողական»-ին, սրանից էլ՝ «Բառգրքին», որ ունի «Անստնէ. պատուանդան» (Ա. տպ., էջ 23): Նույն գրքի գլ. թ. 25 հատվածում կա կոչա բառն իր սեռականի՝ կուտի հոլովածով. «Եւ էին Սողոմովնի բառասուն հազար մատակ ձի կուտի եւ երիւարք կառաց երկոտասան հազար»: Հ. Աճառչանն ասում է, թե այդ բառի նշանակությունն ստուգելը դժվար է՝ «Ըստ իս,— գրում է նա,— ասիկա կոչա բառին սեռականն է եւ կը նշանակե «ձիերու ջուկ կամ երամակ»¹⁵, վկայակոչելով նոր հայկազյան բառարանը: Որ, իրար, կուտի ձեր կոչա բառի սեռական հոլովն է, հաստատում է զարծյալ «Եւթներորդ գլուխ» բառարանը, որ ունի «Կոչսս. մատակաց, ձիոց», նաև՝ «Կուտպան. կուտից պահապան երամակաց»: Վերջին բառահոգվածը երկու բառերի վրիպակներով Երեմիայի բառարանում կա «Կուտպան. կուտից պահապան եւ երամակոց» (էջ 168):

Նման բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել նաև Ն. Բյուզանդացու, Ն. Ալիհնյանի և այլոց աշխատություններից՝ զարծյալ ցույց տալու համար, որ բառարանության ասպարեզում էլ իր կարևոր և երբեմն էլ անփոփարինելի դերն ունի «Բառգիրքը»: Շատ դեպքերում նրա մեկնությունները վճռական նշանակություն են ունեցել այս կամ այն խնդրական բառի վերաբերյալ եղած տարակարծությունները փարատելու և իրողությունը բացահայտելու համար: Հայ մատենագրությունը, իսկ հետագայում նաև արդեն գոյություն ունեցող սուպադիր բառարանների վրա հիմնվող նոր բառարանագրությունը անհրաժեշտ ուշադրություն չդարձրին հին բառարաններին, որոնք նրանց համար միայն հազվագյուտ բառերի աղբյուրներ էին կամ, սակավ դեպքերում, օժանդակ միջոց՝ առանձին բառերի խնդրականությունը լուծելու համար: Հայ բառարանագիրները, որ ձեռքի տակ հին բառարանների շատ գրչագրեր շունեին, բառարանների բնագրային համեմատություններ չէին կատարում, այլ օգտվում էին միայն մեկ՝ իրենց կողմից լավագույն ճանաչված ձեռագրից:

Մատենագրական վկայությունների բացակայությունը, համառոտ, շատ հաճախ միարձա մեկնությունները, աղճատումներն ու վրիպակները հայագետների մոտ կասկածներ էին առաջացնում առհասարակ հին բառարաններում բերվող ձևերի վավերականության ու բառամեկնությունների ճշտության վերաբերյալ: Այդ պատճառով հին բառարանների և մասնավորապես «Բառգրքի» բազմաթիվ բառեր դուրս մնացին արդեն գիտական սկզբունքներով կառուցված, սովորածավալ բացատրական բառարաններից: Դրա համար «Բառգիրքը», նոր բառարանների առկայության պայմաններում էլ, դեռևս օգտագործվում էր բանասերների կողմից և հատկապես նորահայտ բնագրերի ուղղությամբ կատարվող աշխատանքում երբեմն շատ կարևոր գործառույթ ունեւր: Հին բառարանները Մենելիիչյանը գանձարան էր համարում «ընդհանրապես զՄագիստրոս հասկնալու համար»¹⁶: Հ. Աճառչանը գտնում էր, որ Մագիստրոսի բազմաթիվ խրթին բառերը կարող են մեկնվել միայն հին քերթողական բառարանների օգնությամբ՝ «Աստուցմե դուրս մեղի համար առ այժմ ուրիշ միջոց չկա»¹⁷:

Մենք փորձեցինք ցույց տալ Երեմիայի բառարանի նշանակությունը հայ բանասիրության համար, գլխավորապես բնագրագիտության ու բառարանության բնագավառներում, որտեղ բառարանը օգտագործվում էր որպես խրթին

15 Հ. Աճառչան, *անդ*, էջ 19—20:

16 Գ. Մենելիիչյան, *նշվ. աշխ.* էջ 17:

17 Հ. Աճառչան, *Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ*, Բ, Վենետիկ, 1922 էջ 172:

բառեր մեկնելու կարևոր միջոց: Անհրաժեշտ է «Բառգիրքը» ուսումնասիրել մեկ ուրիշ հիմնական մոտեցումով՝ լեզվաբանորեն: Այդ դեպքում այն, որպես բառարանագրական հին հուշարձան, ոչ թե միջոց, այլ ուղղակի առարկա է հայերենի բառային կազմի պատմական ուսումնասիրության համար: Սակայն այդպիսի ուսումնասիրություն կատարելը մեր նպատակը չէ և հնարավոր էլ չէ մի հոդվածում քննել «Բառգրքի» հետ առնչվող բոլոր հարցերը: Կնշենք միայն, որ այդ բառարանում կան բազմաթիվ նոր բառեր, որոնք, դեռևս անձանոթ են մյուս բոլոր հայերեն տպագիր բառարաններին: Օրինակ՝ արտաֆաուրիս (հլբ), գոչապատիւ (հոմանիշ՝ էպպատիւ, էպպատիւ առաջնորդ կամ գոչապատիւ), ժողովատեսուչ (հոմանիշ՝ պարագիտող), ծառուհի (չարուհի, շար կին), կամաշէն (հոմանիշ՝ միաշէն), ձերբառաա (առատաձեռն), մակագիտող (վերագիտող կամ երկնագիտող), մատնափայտ (հոմանիշ՝ ճաղ), միաշէն (համաշէն), յոռուարան (պաճուճարան), նանաձե (բոլոր), ներգուրփին (տարագրութիւն), շարնեցուկ (հաստատութիւն), ոգելական (բարբառական), շարապատիշ (տրանշող կամ մեղադրող), ջոկափառեալ (գասաւորեալ), վերադարձակի (ընդդիմարանութիւն), տարատող (բաժանող) և այլն: Կան բառեր էլ, որոնք նոր չեն, սակայն նոր իմաստ են արտահայտում, ասենք՝ յարակայ նշանակում է նաև «վերագիր», էառակ «տեղորակ», նիհար «կարօտ», խոբամիա «նենգավոր» և այլն: Շատ նոր բառեր կան նաև «Բառգրքի» տարբեր գրչազրկերում:

Անցնենք «Բառգրքի» քննարկին: Երեմիայի բառարանը, հատկապես տպագիր օրինակը, գերծ չէ աղճատումներից, վրիպակներից և այլ թերություններից, որոնք, քնականարար, շանտեսվեցին հայագետների կողմից: Հ. Աճառյանը, որ իր Արմատական բառարանի մեջ մտցրեց «Բառգրքի» գրեթե բոլոր հազվագյուտ, անստույգ բառերը, քննադատեց բառարանը, ցույց տալով նրա սխալները և պահանջելով զգուշությամբ օգտագործել այն: Բայց եթե նկատի ունենար, որ Հ. Աճառյանը օգտվել է «Բառգրքի» տպագիր օրինակից, այսինքն բառարանի միայն մի ընդօրինակությունից, ապա նրա քննադատությունն իր ամբողջ խստությունը չի տարածվի մեր բառարանագրության այդ հայտնի կոթողի վրա առհասարակ: Չեւրի տակ են «Բառգրքի» բազմաթիվ գրչազրկեր, որոնք բառաձևերի ու նրանց մեկնությունների ճշտությամբ, ուղղագրական վիճակով և այլ կողմերով ակնհայտ կերպով բարձր են տպագիր օրինակից: Չեւազրկերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ «կեղծ» ու «չիմնու» բառերը, որոնք առկա են տպագիր «Բառգրքում», հիմնական մասամբ իրական բառերի աղավաղված, վրիպակներով այլակերպված ձևերն են, որոնք առաջացել են բառարանի բազմակի խմբագրումների, ընդօրինակումների, ապա տպագրության գործընթացում:

«Բառգիրքը» համահավաք բառարան է: Նրա մեջ մեր հին քերթողական բառարանների համադրումը միանգամից չի կատարվել, այլ աստիճանաբար. դեռևս նախքան Երեմիա Մեղրեցին: Վերջինս առավել լրիվ ընդգրկումով ի մի հավաքեց իրեն հայտնի գրեթե բոլոր հին բառարանները և նրանց բառային նշութի ամբողջական, բառարանագրական մշակումով ստեղծեց «Բառգիրքը», որը ամենահարուստ ու կատարյալ բացատրական բառարանը դարձավ իր ժամանակի համար: Սակայն Երեմիան էլ հին բառարանները լրիվ չսպառեց, մի բան, որ հնարավոր էլ չէր անել, որովհետև նրա ձեռքի տակ չկային հին բառարանների բոլոր խճրագրությունները՝ իրենց զգալիորեն իրարից տարբեր-

վող ընդօրինակություններով: «Բառգրքի»՝ բառերի բանակով, այլև մեկնությունների ձևով ու իմաստով իրարից տարբերվող խմբագրությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Երեմիան օգտվել է սակավաթիվ աղբյուրներից, որ բառարանի հետագա ընդօրինակողները, օգտվելով Երեմիային անհայտ ուրիշ ձեռագրերից, լրացումներ ու փոփոխություններ են կատարել «Բառգրքի» մեզ անհայտ նախագաղափար օրինակի մեջ:

Քանի որ այսօր մեզ հայտնի են «Բառգրքի» տարբեր խմբագրություններ իրենց բաղմաթիվ գրչագրերով, ապա շնք կարող այդ բառարանի տպագիր օրինակը կամ որևէ այլ ձեռագիր խմբագրություն համարել լրիվ ու ամբողջական բնագիր: Իսկ եթե այդպես է, ապա «Բառգիրք» ասելով պիտի հասկանանք ավելին՝ այդ բառարանի բոլոր ընդօրինակությունների կամ առնվազն բոլոր խմբագրությունների ամբողջությունը:

Բառարանի բոլոր գրչագրերն արտացոլող բնագիր ունենալու դեպքում (իսկ այժմ այդ գրչագրերի ամբողջությունը նկատի ունենալով) կարելի կլինի խոսել Երեմիայի բառարանի՝ հայ մշակույթի համար ունեցած ևս մի գործառույթի մասին: Այն, որ այդ բառարանը հնարավորություններ է ընձեռում լրացումներ, ճշգրտումներ ու սրբագրումներ կատարելու հին բառարաններից մեր տպագիր բառարաններին, և առաջին հերթին հենց «Արմատական բառարանին» անցած բառերի վերաբերյալ, որոնք վերցված են տպագիր «Բառգրքից» և միայն նրանով էլ վկայվում են: Այդ բառերի հարցը վերջնականապես լուծված չէ և «Արմատական բառարանում» նրանք դեռ մնում են «միշտ իբր կասկածելի և անստույգ»¹⁸: Չեռագրերի միջոցով այդ բառերը ճշգրտելու ու սրբագրելու մասին արդեն խոսված է հայ միջնադարյան բառարանագրությանը նվիրված մեր աշխատության¹⁹ մեջ, բերված են օրինակներ: Ուստի, այդ առթիվ այստեղ ավելին ասելը նպատակահարմար չենք համարում, թեկուզ բաղմաթիվ նոր փաստեր բերելով: Ըստ նախնական ստուգումների, «Արմատական բառարանի»՝ միայն Երեմիայի «Բառգրքով» վկայվող բառերից ավելի քան 300-ը ուղղումների, կամ առնվազն՝ բառի ձևի և իմաստի ճշգրտմանը նպաստող սրբագրումների կարիք ունի:

Նշելի է նաև, որ գրչագրերում կան բաղմաթիվ նոր բառեր, որոնք ծանոթ չեն ոչ տպագիր օրինակին, ոչ էլ մյուս բառարաններին: Այդպիսի բառերը գալիս են համալրելու մեր լեզվի բառային կազմը և կարող են գրանցվել հայերենի ապագա ընդարձակ բացատրական բառարաններում: Դրանք թերևս հետաքրքիր կլինեն լեզվական ուսումնասիրության համար:

Ուրեմն, Երեմիա Մեղրեցու բառարանը, որ աչքի ընկնող դեր է խաղացել հայ մշակույթի զարգացման մեջ, այսօր էլ իր որոշակի կարևորությունն ունի հայ բնագրագիտության, բառաբանության ու բառարանագրության համար:

Չեռագրերի՝ ըստ խմբագրությունների որոշելուց ու դասգասելուց հետո, նախնական համեմատական հետազոտությունից պարզվում է, որ «Բառգրքի» բնագրի վերականգնումը հնարավոր է Մատենադարանի ձեռագրերի միջոցով: Այդ վերականգնումով վերջնական խոսք կասվի «Բառգրքի»՝ «Արմատական բառարան» մտած, այլև նրանից դուրս մնացած խնդրական բառերի մասին:

18 Հ. Անաոյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 7, Երևան, 1935, էջ 12:

19 Հ. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (V—XV դդ.), Երևան, 1966, էջ 218—232:

Г. М. АМАЛЯН

СЛОВАРЬ ЕРЕМИИ МЕГРЕЦИ В АРМЯНСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

Словарь «Баргирк Айоц» сыграл большую роль в развитии средневековой армянской культуры. Вобрав в себя средневековые маленькие словари и глоссарии, в конце XVII века, «Баргирк» стал самым пространственным армянским толковым словарём и в дальнейшем служил источником для печатных словарей. Значение «Баргирка» для современной лексикографии заключается в том, что он является источником редких слов, дающих возможность расшифровывать средневековые неясные тексты. Кроме того он имеет интересную своеобразную структуру.

Многочисленные списки словаря Е. Мегреци и его древних источников дают возможность проводить широкую исследовательскую работу и, что крайне необходимо, составить критический текст.

H. M. AMALIAN

LE DICTIONNAIRE DE YEREMIA DE MEGHRI DANS LA PHILOLOGIE ARMENIENNE

Le dictionnaire „Barguirk Haïots“ a joué un rôle important dans le développement de la culture arménienne médiévale. Résumant les petits dictionnaires et les glossaires du Moyen Age, à la fin du XVII siècle, „Barguirk“ devint le plus grand dictionnaire explicatif de l'époque. Par la suite il servit de source aux dictionnaires imprimés.

Etant une source de mots rares permettant de déchiffrer certains textes médiévaux compliqués, „Barguirk“ présente un grand intérêt pour la lexicographie contemporaine. D'autre part c'est un monument intéressant à la structure originale. L'existence de nombreuses copies de ce dictionnaire et de ses sources anciennes donne la possibilité de réaliser un grand travail de recherche et, ce qui est particulièrement nécessaire, de rédiger un texte critique.